

Efkâr-ı Atûkaya Husumet: Ahmed Cevdet Paşa'nın Örtbas Ettiği Bir Vehhabilik Risalesi

Ömer Koçyiğit*

Hostility to Antiquated Ideas: Ahmed Cevdet Pasha's Cover-up of a Pamphlet on Wahhabism

Abstract ■ This article examines the source, causes and consequences of a general assumption about Ottoman-Wahhabi relations, namely the notion that the Ottoman ulema in Istanbul were heedless of Wahhabism despite their occupation of the Hejaz and ultimately left it up to statesmen to resolve the issue. That claim was initially put forward in the 1870s by Ahmed Cevdet Pasha in *Tarih-i Cevdet*, and it was repeated by many others after him. As such, Cevdet Pasha was deemed to be a guiding force in the molding of the concept of Wahhabism in the Ottoman Empire and in terms of dealing with the issue in detail. However, in the early period in Istanbul, a pamphlet on Wahhabism had already been in circulation, a text that was written, reproduced and widely used by the ulema. Moreover, while Cevdet Pasha made use of the basic tenets set forth in that pamphlet in his work, he did not make reference to it, and in fact he reiterated that the scholars of the period were reckless in their approach to Wahhabism. This article argues that Cevdet Pasha's attitude was steeped in political hostility towards Ataullah Efendi, who was the *şeyhülislam* of the period and the author of the commentary in the pamphlet. Since Ataullah Efendi played a crucial role in the dethronement of Selim III, the sultan who had enacted the *Nizam-ı Cedid*, in Cevdet Pasha's eyes Ataullah Efendi had "antiquated ideas." The fact that Cevdet Pasha, who was a proponent of the *Tanzimat*, sought to negate the existence of Ataullah Efendi's pamphlet and critique the older generation of scholars had a direct impact on how the literature on Ottoman-Wahhabi relations was shaped.

Keywords: Wahhabism, Ulema, Ahmed Cevdet Pasha, Ataullah Efendi, Tanzimat, Nizam-ı Cedid.

* Marmara Üniversitesi.

Makaleye katkılarından dolayı Abdulhamit Kırmızı, Abdurrahman Atıl, Alp Yenen, Cemal Atabaş, Derin Terzioğlu, Ercüment Asil, Erik-Jan Zürcher, Hüseyin Örs, İsmail Kara, M. Şükrü Hanoğlu, Remzi Çağatay Çakırlar, Tahir Kılavuz ve Zekeriya Kurşun'a teşekkür ederim.

On sekizinci yüzyılın ilk yarısında Muhammed bin Abdülvehhab'ın Diriy'e'ye giderek Suud ailesinin desteğini kazanması, ileride Vehhabilik diye anılacak olan bir siyasi/fikrî hareketi meydana getirdi. Bu oluşum modern İslam tarihi açısından önemli bir dönüm noktasıdır. Akademik literatürde Vehhabilik, bazen tecdid hareketleri diye bilinen on sekizinci asırda Afrika'dan Endonezya'ya kadar geniş bir coğrafyada çıkmış birbirinden bağımsız oluşumların rol modeli olarak gösterilmiş, bazen de modern Suudi Arabistan'ın kuruluşu için teleolojik bir tarih okumasının öznesi olmuştur. Avrupa ve Amerika'daki akademik çalışmalarda tecdid hareketleri veya İslam düşünce tarihi bağlamında sıkça ele alınan Vehhabilik, her ne kadar sürekli kendini yenileyen araştırma metodlarıyla tartışmaların odağı olsa da, bu hareketin Osmanlı merkezinin ilmî çevreleriyle olan münasebeti hakkındaki araştırmalar hâlâ başlangıç düzeyindedir.

Türkiye'deki Osmanlı-Vehhabi ilişkilerine odaklanan çalışmaların sıkça vurguladığı bir mesele, Vehhabiliğin birinci dönemi diye bilinen 1820'lere kadarki süreçte İstanbul'daki ulemanın bu konuya kayıtsız kaldığı argümanıdır. Bu bilgi ortak bir kabul olarak karşımıza çıkmaktadır ve dayanak noktası bu iddianın ilk sahibi olan Ahmed Cevdet Paşa'dır. Buna göre 1870'li yıllarda *Tarih-i Cevdet*'i yazan Ahmed Cevdet Paşa'dan önce İstanbul'daki ulemanın Vehhabiliği umursamadığı, dolayısıyla Osmanlı merkez ulemasından bu hareketi ilmî anlamda ilk ele alan kişinin Cevdet Paşa olduğu fikri sürekli tekrarlanmıştır. Bu makale, literatürdeki bu yaygın kanaatin kaynağını, gerçeklik değerini ve sonuçlarını incelemektedir.

Cevdet Paşa'nın Vehhabilikle ilgili tartışmasız kabul edilen merkezi konumunu tartışmaya açma fikri, Süleymaniye ve İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanelerinde rastladığım birtakım yazma eserler neticesinde ortaya çıktı. Literatüre damgasını vuran genel kabulde, Cevdet Paşa'dan önceki Osmanlı ulemasının bu meseleyi önemsemediği bilgisini tekrarlayan yayınlar, kaynak olarak Cevdet Paşa'nın kendisini gösteriyordu. Cevdet Paşa *Tarih*'te sık sık eski dönemdeki ulemanın Vehhabilik hakkında sahih bir malumata sahip olmadığını, devletin fevkalade itibar ettiği bu sınıfın meseleye gereken önemi vermediğini, birtakım dedikodulardan öğrenilmiş amiyane haberlerle fikir yürüttüğünü, İslam'ın kiblesini işgal eden ve herkesi müşrik ilan eden Vehhabilere karşı mesuliyetini yerine getirmediğini, kendi menfaatlerine zarar gelmemesinden başka bir şeyi önemsemediğini ve birbirleriyle "nefsaniyetle" uğraşıp Vehhabilik meselesini devlet adamlarına bıraktığını söylüyordu.¹ Oysa çok sayıda nüshasını temin ettiğim bir Vehhabilik risalesi,

1 Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, VI (Dersaadet: Matbaa-i Osmaniyye, 1309), s. 123-124; VII, s. 195-196; VII, s. 201-205; VII, s. 215-216.

Cevdet Paşa'dan önce İstanbul'daki ulema tarafından yazılmış, Türkçeye tercüme edilmiş ve çoğaltılmıştı; üstüne üstlük içindeki bilgiler farklı kaynaklarda ve de *Tarih-i Cevdet*'te tekrar ediliyordu. Söz konusu risalenin yazarları, yazılış tarihleri ve etkileri üzerine araştırmalarımı derinleştirdiğimde ortaya ilginç bir sonuç çıktı. Bu risale Cevdet Paşa'nın örtbas etmesiyle literatürde unutulmuş ve Vehhabilik hakkında onun ilk ve yegâne söz sahibi kişi olarak kabul edilmesine yol açmıştı.

Cevdet Paşa'dan Önce Vehhabiliğin İstanbul'daki Yankıları

Risâletü'r-redd ale'l-Vehhâbiyye diye adlandırılan bahsi geçen risale, Necid'de zamanla güçlenen Vehhabi hareketinin 1800'lerin başında Osmanlı topraklarına saldırıp bazı şehirleri yağmalamasının akabinde İstanbul'da yazılmıştır. Aslında bu tarihe kadar da Necid'de böyle bir hareketin varlığı biliniyor fakat meselenin çözümü Bağdat ve Hicaz'daki idarecilere bırakılıyordu. Ancak Vehhabilerin 1801 yılında Kerbela'ya saldırımları Osmanlı için bu hareketin siyaseten tehlikeli boyutlara ulaştığını göstermişti. Vehhabi meselesini görüşmek için 1802 yılında dönemin şeyhülislamı öncülüğünde İstanbul'da meşveret meclisi toplandı ve dinî söylem ve iddiaları olan bu harekete karşı neler yapılabileceği tartışılırken Vehhabilerle müzakere etmek için bir âlimin gönderilmesi kararlaştırıldı. Bu kişi Erbilli Adem Efendi'ydi ve altı ay kadar süren yolculukla Mekke'ye vardığında Vehhabilerin Mekke kuşatmasına şahit oldu. Adem Efendi, Suud bin Abdülaziz'le Mekke'de bir çadırda görüştü ve Osmanlı merkezinin Vehhabilerle olan ilk doğrudan görüşmesi Vehhabilerin Osmanlı topraklarına saldırıları, savundukları şirk ve bidat gibi konular etrafında dönen tartışmalar bir neticeye varmadan bitmişti.²

Bu yıllardaki Mekke ve Medine kuşatmaları sonrası Necid'e çekilen Vehhabiler asıl taarruzu 1806'da yapmış ve Hicaz topraklarının yedi yıl sürecek işgali başlamıştı. Kutsal toprakların geri alınması 1813'te Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın oğullarının öncülük ettiği bir askerî harekâtla mümkün olabilmiş ve beş sene sonra, 1818'de, Mısır ordusu Necid'e de ulaşmıştı.³ Dolayısıyla 1801-1818 arasında-

2 Adem Efendi'nin seçilmesi, Suud'la görüşmesi ve sonrasında yaşanan ayrıntılar için bkz. *Tarih-i Cevdet*, VII, s. 199-216.

3 Osmanlı Devleti ve Vehhabi hareketinin siyasi ilişkileri için bkz: Zekeriya Kurşun, *Necid ve Ahsâ'da Osmanlı Hakimiyeti: Vehhabi Hareketi ve Suud Devleti'nin Ortaya Çıkışı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998); Bruce Masters, *The Arabs of the Ottoman Empire, 1516- 1918: A Social and Cultural History* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013), s. 130-156; Fatih M. Şeker, *Osmanlılar ve Vehhabilik* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2016); Selda Güner, *Osmanlı Arabistanı'nda Kıyam ve Tenkil: Vehhabi-Suûdiler (1744-1819)* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012).

ki süreç, Vehhabi hareketinin Osmanlı'ya karşı siyasi etkilerinin zirvede olduğu bir dönemdi.

Yukarıda da değinildiği gibi bu süreçte Vehhabilik probleminin Cevdet Paşa'nın nezdindeki en büyük sorumlusu bu krizin mahiyetini anlayamayan ulemaydı. Bu tenkitlerde *Tarih-i Cevdet*'in yazıldığı dönemde eski devirdeki ulemaya olan bakışın bir rolünün olup olmadığı önemli bir husustur. Neumann'ın da işaret ettiği gibi, Tanzimat reformlarında etkin bir rol alan Cevdet Paşa'ya göre ulemanın yetki ve görevlerinde kısıtlamalara gidilmeliydi. Bu yüzden Cevdet Paşa eski devirde mülki ve diplomatik meselelerle uğraşan ulemayı *Tarih*'te sık sık tenkit etmiş, Tanzimat öncesi İstanbul ulemasını Vehhabilik örneğinde de eleştirerek ilmiyede köklü bir ıslahat yapmanın gerekliliğini göstermeye çalışmıştır.⁴ Kendisi de ilmiye kökenli olan Cevdet Paşa'nın ulema sınıfına yönelik eleştirilerinin nedenleri bu şekilde özetlenebilse de, değerlendirmelerinin haklılığını kesin olarak belirlemek için ulemanın Vehhabi meselesindeki rolüne özel olarak odaklanmak doğru olacaktır.

Cevdet Paşa, Vehhabilik meselesi üzerinden eski ulemayı eleştirmekle haklı mıydı? Bu sorunun cevabı için öncelikle İstanbul'da Cevdet Paşa'dan önce Vehhabi hareketiyle ilgili kimlerin neler yazdığı sorusunu sormak gerekir. Vehhabiliğin erken dönemiyle ilgili literatürü resmî tarih kayıtları teşkil eder, zira Vehhabi hareketi Osmanlı tarihi açısından göz ardı edilemeyecek kadar mühim olaylara neden olmuştur. Vasıf Ahmed Efendi'nin *Vasıf Tarihi*⁵ Vehhabilikle ilgili bilgiler vermiş, bu ayrıntılar vakanüvis Asım Efendi'nin *Asım Tarihi*⁶ kullanılmış ve

4 Christoph K. Neumann, *Araç Tarih Amaç Tanzimat: Tarih-i Cevdet'in Siyasi Anlamı*, çev. Meltem Arun (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999), s. 99-101. Paşa'nın ilmiye ile ilgili tenkitleri için ayrıca bk. İsmail Kara, "Lâyhaların Düşünce Tarihi Açısından Önemine Dair Birkaç Not", *Cevdet Paşa'nın Lâyhaları: Devlet Din Islahat Hukuk Maarif*, haz. Ahmet Zeki İzgöer ve İsmail Kara (İstanbul: Dergah Yayınları, 2021), s. 22-26. Burada bahsedilen ulemanın görevlerinin kısıtlanması meselesi sekülerleşme tezi bağlamında anlaşılmamalıdır. İlmiye sınıfının Tanzimat reformlarındaki etkin rolü için bkz: Abdulhamit Kırmızı, "Şer'an Olmadığı Halde Kanunen ve Nizamen: Osmanlı Uleması ve Tanzimat", *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a: XIX. Yüzyıl Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası*, ed. Ahmet Hamdi Furat (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2021), s. 31-71.

5 Vasıf Ahmed Efendi'nin (ö. 1806) *Vasıf Tarihi* diye bilinen bu eserin başlığı *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakaikü'l-Ahbâr*'dır. Bkz Mücteba İlgürel, "Vasıf Ahmed Efendi", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2012, XXXXII, s. 535-537.

6 Asım Efendi eserinde Vehhabileri Karmatiler ve Hariciler'e benzetmiş, bu argüman sonraki Osmanlı yazarlarında da devam etmiştir. Asım Efendi ayrıca bu fırkayı Hanbeli mezhebinin ayırarak İbn Teymiye ve İbn Kayyım çizgisinde göstermiştir. Mütercim Ahmed Asım

sonrasında Asım Efendi'nin halefi Şanizade Ataullah'ın 1808-1821 yılları arasında yaşanan olayları analiz ettiği kitabında⁷ Vehhabi hareketinin siyasi tarihine yer verilmiştir. Bu vakanüvis tarihleri Vehhabilikle ilgili önemli bilgiler sunmaktadır ve *Tarih-i Cevdet* bu eserleri kaynak olarak kullanmıştır.

1750'li yıllarda Hicaz'da ilim tahsilinde bulunan ve İstanbul'a döndükten sonra Süleymaniye müderrisi ve hafız-ı kütübü olan Trabzonî Mehmed Efendi'nin *Sârimu'l-Vâridât*'ı, Vehhabiliğe karşı yazılmış Arapça bir reddiyedir.⁸ Şeyh-i Necdî'nin, yani Muhammed bin Abdülvehhab'ın, sık sık "şeyhu'l-hanâzıra" gibi tahkir ifadeleriyle anıldığı bu risalede, ölü bir kişinin ruhuna Fatiha okuyanı müşrik addetmek ve amellerin sevabını peygamberin ruhuna göndermeyi batıl olarak görmek gibi konular ayet ve hadislerden deliller gösterilip reddedilmiştir.⁹ 1786'da vefat eden Trabzonî'nin bu risalesi, İstanbul'da Vehhabi düşüncesini konu edinmiş muhtemelen ilk eserdir.

Farklı türlere örnek olması açısından her ne kadar ismi *Tarih* olarak bilinse de günlük tarzında yazılmış, iyi bir ilmî müktesebatı olmadığı anlaşılan yazarı Cabi Ömer Efendi'nin Üsküdar ve İstanbul'da yaşanan hadiseleri aktardığı *Cabi Tarihi*¹⁰ de sık sık Vehhabilerden bahsetmiştir. Bu bilgiler genellikle Mekke-Medine'yle ilgili olup Hicaz'dan gelen insanları ya da İstanbul'da dolaşan söylentileri kaynak olarak göstermektedir. Bir diğer örneğe biyografik bir kayıttan öğrenilmektedir. 1811'de Bağdat'a kadı olarak atanan ve iki yıl orada kalan Hayati Ahmed Efendi'nin İstanbul'a dönüş yolundayken Vehhabi öğretilerine karşı bir reddiye yazmaya başladığı, ancak kitabı tamamlayamadan vefat ettiği kayıtlıdır.¹¹ Fakat

Efendi, *Asım Efendi Tarihi (Osmanlı Tarihi: 1218-1224/1804-1809)*, I, haz. Ziya Yılmaz (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015), s. 47-50.

7 Vehhabilikle ilgili kısımları yazarken Bağdat ve Mısır valilerinin raporlarını kaynak alan Şanizade, bu hareketi Arabistan'da yayılan bir "fitne-i mezhebiyye", "belvâ-yı âm" ve "maraz-ı vâfid" olarak tanımlamıştır. Şanizade, *Şanizade Tarihi*, I (İstanbul: Ceride-i Havadis, 1284), s. 267.

8 Ali Benli, "Trabzonî, Mehmed", *DİA*, 2012, XXXXI, s. 304-305.

9 Arapça kaleme alınan eserde "şeyhu'l-hanâzıra" tanımlamasının açıklamasında olduğu gibi Türkçe ifadeler de yer verilmiştir. Bkz: *Sârimu'l-Vâridât*, Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye: 1041, s. 187b-194b.

10 Cabi Ömer Efendi, *Cabi Tarihi: (Tarih-i Sultan Selim-i Salis ve Mahmud-ı Sani) Tahsil ve Tenkidli Metin*, nşr. Mehmed Ali Beyhan (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003).

11 Elbistan doğumlu olan Hayati Ahmed Efendi'nin bu bilgisini oğlu Hayatizade Şeref Halil Efendi vermektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Cemil Akpınar, "Hayati Ahmed Efendi", *DİA*, 1998, XVII, s. 14-15.

gerek adı geçen vakanüvisler gerekse Trabzonî Mehmed, Hayati Ahmed ve de Cabi Ömer Efendiler, Cevdet Paşa'nın doğrudan eleştirdiği ulemaya dâhil değildi.

Cevdet Paşa'nın eleştirdiği ulema, Hicaz'ın işgal edildiği yıllarda Vehhabiliği sadece siyasi yönleriyle ele alarak çözümünü devlet adamlarına bıraktıklarını söylediği dönemin şeyhülislam, kazasker ve kadıları gibi ilmiye hiyerarşisinin zirvesinde bulunan isimlerdi. Ancak eleştirilen grubu bu çerçeve ile tahdit ettiğimizde bile Cevdet Paşa'nın tenkitlerinde haklı olmadığı ortaya çıkmaktadır. Zira yukarıdaki örneklerin haricinde İstanbul'da yazılmış erken tarihli bir risale vardır ki, Cevdet Paşa bu eserin içindeki bilgileri kullanmış fakat ismini zikretmemiştir.

Vehhabiliğe Dair Bir Risale

1801-1818 arası dönemde İstanbul'daki ulemanın elinde önemli bir risale vardı fakat bu eser doğrudan bir reddiye değil, merkezdeki ulema ve devlet adamlarını Vehhabilik hareketi hakkında bilgilendirmeye yönelikti. Başlığı olmayan bu risale, bazı nüshaların zahriye sayfalarında *Risâletü'r-redd ale'l-Vehhâbiyye* gibi isimlerle kaydedilmiştir.

Bu Vehhabilik risalesini Alizade Nureddin Efendi kaleme almış, sonrasında Ataullah Mehmed Efendi tarafından esere şerh yazılmıştır. Ana metin ve şerhin yazılış tarihleri birbirine yakındır ve muhtemelen bu iki alim eseri Vehhabiliğin Hicaz için büyüyen bir tehdit olduğunu gördüklerinde yazmaya ihtiyaç duymuştur. Alizade Efendi 29 Mart 1803'te kitabını bitirdi ve Ataullah Efendi, 2 Ekim 1803'te ana metinden daha ünlü hale gelecek olan *Şerh-i Risâletü'r-redd ale'l-Vehhâbiyye*'yi tamamladı.¹² Bu tarihlerde İstanbul'da Meşihat makamında toplanan ve Adem Efendi'nin gönderilmesine karar verilen mecliste Rumeli kazaskerliği payesine sahip olan Ataullah Efendi de bulunuyordu.

Ana metnin yazarı Alizade Nureddin Efendi, 1796'da Mekke kadısı olmuş¹³ ve burada 1799'a kadar kalmıştır.¹⁴ Eseri kaleme aldıktan sonraki süreçte 1807'de Anadolu Kazaskeri olacak ve 1811'de Rumeli Kazaskerliği'ne terfi edecekti. Arapça olarak kaleme aldığı risalesinin başında Abdülaziz bin Suud'un Mekke'deki ulema ile görüşmek üzere bir Vehhabi ulema grubu gönderdiğini aktarmaktadır

12 Ataullah Efendi, *Şerhu Risaleti'l-Reddi alel-Vehhabiyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi: 1223, s. 32b, 33b.

13 Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, IV, nşr. Nuri Akbayer ve Seyit Ali Kahraman (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), s. 1268.

14 BOA, AE.SSLM.III, 164/9860.

ki bu olay 1796'da kendisinin Mekke'deki ilk yılında meydana gelmiştir.¹⁵ Alizade Efendi İstanbul'a dönerken, Vehhabi ulema ile tartışılan konuları yazılı halde yanında getirmiş, bunları bahsi geçen Arapça bir risalede özetlemiştir.¹⁶

Risalenin şârihi, Şerifzade, Ebu İshakzade ve Topal lakaplarıyla da tanınan Ataullah Mehmed Efendi'dir. Kendisinden önce çok sayıda şeyhülislam ve kazasker yetiştirmiş olan güçlü bir ulema ailesine mensuptu. 1771-72'de müderris olarak başladığı ilmiye yolculuğunu Galata ve Kudüs kadısı olarak devam ettiren Ataullah Efendi, Alizade Nureddin gibi Mekke kadılığı yapmış ve bu görev gereği 1791'den 1794'e kadar Mekke'de bulunmuştu.¹⁷ Söz konusu risaleye şerh yazdığı sırada Rumeli kazaskerliği payesi varken 1804'te Rumeli kazaskeri ve 1806'da Şeyhülislamlığa yükselecek ve bu dönemde İstanbul'da en etkili devlet adamlarından biri olacaktı.¹⁸

Cevdet Paşa'dan önce, Alizade ve Ataullah Efendi'nin risalesi bilinen bir eser olarak karşımıza çıkmaktadır. Şerhli metnin müellif hattı (ya da müellif hattından istinsahı) olduğu anlaşılan nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir.¹⁹ Arapça yazılan bu risalenin çok sayıda istinsahı günümüze ulaşmıştır. Ataullah Efendi'nin mülazımı olan Gedizli Hafız Mehmed Efendi'nin²⁰ eserin yazılışından üç ay sonra, 11 Ocak 1804 tarihinde tamamladığı nüsha Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi'ndedir.²¹ İlerleyen yıllarda Şeyhülislamlık makamına gelecek olan Sıdkı-zade Ahmed Reşid'in²² 1811'de istinsah ettiği elyazması ise bir başka örnektir.²³

15 Ataullah Efendi, *Şerhu Risaleti'l-Reddi alel-Vehhabiyye*, Esad Efendi: 1223, s. 2a.

16 *Osmanlı Müellifleri* bu eserin ismini *Nuru'l-Yakîn fî Mişkâtîl-Temkîn* olarak vermektedir. Alizade Efendi'nin Mekke'de kadılık yaptığı tarihler de yanlış verilmiştir. Bkz: Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, III (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1342), s. 27.

17 Tam tarih olarak 26 Eylül 1791'de Mekke kadısı olmuştu. Bkz: BOA, C..ADL., 36/2158, 27 Muharrem 1206 (26 Eylül 1791).

18 Mehmet İpşirli, "Ataullah Mehmed Efendi, Topal", *DİA*, 1991, IV, s. 47; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, I, s. 335-336.

19 Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi: 1223.

20 Abdullah Ceyhan, "Gedizli Mehmed Efendi", *DİA*, 1996, XIII, s. 550-551.

21 Bu erken tarihli nüsha bir mecmua içindedir ve ferağ kaydında Gedizli Mehmed Efendi "es-Seyyid Hâfız Mehmed b. Ahmed b. eş-Şeyh Mustafa el-Gedûsî" ismiyle kayıtlıdır. Bkz: Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi: 3980-XIV, s. 307b-329a.

22 Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, V, s. 1378.

23 Ataullah Efendi, *Şerhu Risaleti'l-Reddi alel-Vehhabiyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi: 2054. Ferağ kaydı için bkz: s. 19a.

Öte yandan, *Asım Tarihi*'nde, Filibe ve Halep'te kadılık yapan Musulî Mehmed Efendi'nin Ataullah Efendi'nin şerhine haşiye yazdığı belirtilmekte, zaten taşra ulemasına "buğz u tahkir" muamelesiyle yaklaşan Ataullah Efendi'nin bu haşiye sebebiyle Musulî'ye olan "gayz u nefretinin" daha da arttığı bildirilmektedir.²⁴ Ayrıca, Müderriszade Mehmed Arif Efendi²⁵ tarafından 1812'de ilave açıklamalarla Türkçeye tercüme edilen bu risalenin üç nüshası İstanbul Üniversitesi'nde olmak üzere muhtelif kütüphanelerde el yazma nüshaları bulunmaktadır.²⁶ Müderriszade Mehmed Arif'in yeğeni Seyyid Sadullah Efendi tarafından Müderriszade'nin huzurunda 1231 (1815-1816) yılında bizzat kendisinden dinleyerek yazılan bir nüsha ise Kütahya Tavşanlı'daki Zeytinoğlu Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.²⁷ Bu tercümenin haricinde, sadece Alizade Efendi'nin yazdığı kısmın Türkçeye tercüme edildiği II. Mahmud döneminde tamamlanmış olan bir nüsha da vardır ve ana metin Arapça olarak verilip altında Türkçe tercümesi yapılmıştır.²⁸

1796'daki Mekke ulemasıyla Vehhabi âlimleri arasında tartışılan maddeleri aktaran bu risale, üç temel ve yirmiden fazla tâlî konuyu içeriyor. İlk temel mesele, Vehhabilerin amelin imanın cüzü olduğunu iddia ettikleri iman-amel meselesidir. Buna göre Vehhabiler, tembellik nedeniyle bile olsa bir vakit namazı kılmayan veya senelik zekatını vermekten imtina eden Müslümanları kafir ilan ettiler ve öldürmelerine izin verdiler.²⁹ İkinci mesele, Vehhabilerin şirk olarak addettikleri,

24 Mütercim Ahmed Asım Efendi, *Asım Efendi Tarihi*, II, s. 1072-1073.

25 Müderriszade Mehmed Arif Efendi 1826-1827'de İstanbul payesi almış ve 1828'de vefat etmiştir. Bkz: Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, I, s. 317.

26 *Terceme-i Şerh-i Risaletü'l-Vehhabiyye*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, no. NECTY 2158; no. NECTY 5865; no. NECTY 5867.

27 *Tercümetü'l-Ecvibetü'l-Hadiye fi'r-Reddi alel-Havaricü'l-Vehhabiyye*, Tavşanlı Zeytinoğlu Halk Kütüphanesi, no. 199, s. 25b. İstanbul'daki ulema ve ümera çevresi için yazılıp çoğaltıldığını düşündüğüm bu eserin bir nüshasının Kütahya'da da olması erken dönemde Anadolu'daki Vehhabiliğin etkileri açısından yeni bir bilgi olarak karşımıza çıkmıştı, lakin nüshanın ilk sayfasındaki bir not durumu aydınlatı. Buna göre bu nüsha üzerinden eser hiç istinsah edilmemişti ve ecdattan yadigar diye tanıtılan bu kitap hediye olarak Zeytinoğlu Kütüphanesi'ne 1915 yılında bağışlanmıştı. Bkz: *Tercümetü'l-Ecvibetü'l-Hadiye fi'r-Reddi alel-Havaricü'l-Vehhabiyye*, s. 1a.

28 Alizade Nureddin Efendi'den merhum diye bahsettiği için 22 Mayıs 1815 tarihinden sonra yazıldığı anlaşılmaktadır. Kütüphane kataloğunda eser *Takvimü'l-Ta'dil Tercümesi* diye kayıtlıdır. Bkz: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, no. NECTY 5866.

29 Ataullah Efendi, *Şerhu Risaleti'l-Reddi alel-Vehhabiyye*, Esad Efendi: 1223, s. 2a-6b; *Terceme-i Şerh-i Risaletü'l-Vehhabiyye*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, no. NECTY 2158, s. 9a-27b.

dua ederken peygamberlerin veya evliyaların adlarını anarak Allah'tan başka birinden yardım istemektir.³⁰ Son konu, Vehhabilerin bidat addedip katı bir şekilde reddettiği, türbelerin üzerine kubbelerin inşa edilmesi, içlerinde mum yakılması ve mezarlarda kurban kesilmesi ile ilgilidir.³¹

Ayet ve hadislerden delil getirerek meseleleri yorumlayan bu risale, Osmanlı ulemasının Vehhabi öğretilerini nasıl reddettiğini göstermektedir. Alizade ve Ataullah Efendiler bazen Vehhabileri Hz. Ali'yi kafir olmakla suçlayan ve onu öldüren Haricilere benzetmiş, bazen de İbn Teymiyye'nin düşüncelerini tartışmışlardır. Açıklamalarda konuları daha da derinleştiren Ataullah Efendi, mezar ziyareti ve camilerin içini süslemek gibi pek çok olayda, Vehhabilerin düşüncelerine karşı dört Sünni mezhebe göre cevaplar vermiştir. Örneğin kabirlerin üzerine türbe yapmak hususunda İstanbul'da Maliki mezhebine dair kitapların az sayıda olmasından dolayı bu konuda fazla bilgi veremediğini belirtmiş, ancak diğer üç mezhebin görüşlerini ayrıntılı olarak vermiştir.³² Böylece Vehhabi düşüncesinin dört mezhebe de uymadığını, bu fikrin nevezuhur bir hareket olduğunu göstermiştir. Her ne kadar bu risale Mekke'de Vehhabi âlimlerle yapılan tartışmadaki konuları özetliyor olsa da, risalenin içeriği uzun yıllar Osmanlı ulema ve ümerasının zihniyetine yön vermiş, risalenin müellifi ve şarihinden müspet ifadelerle bahseden Asım Efendi gibi vakanüvisler Vehhabiliğe dair yukarıda belirtilen üç temel meseleyi tekrarlamıştır.³³

Risalenin Örtbas Edilmesi

Ne var ki bu risalenin etkisi Cevdet Paşa'dan sonra gölgelenmiştir. *Tarih-i Cevdet* Vehhabilerin "akaid-i faside"si olarak inançlarını açıklarken bu üç meseleyi aynı şekilde sıralamış, fakat risalenin veya söz konusu iki alimin adını zikretmemiştir.³⁴ Ataullah Efendi'nin Arapça kaleme aldığı risalenin ileriki yıllarda Müderriszade Mehmed Arif tarafından yapılan tercümesinde bu üç mesele şu şekilde zikrediliyor:

30 *Terceme-i Şerh-i Risaletü'l-Vehhabiyye*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, no. NECTY 2158, s. 27b-38b.

31 Ataullah Efendi, *Şerhu Risaleti'l-Reddi alel-Vehhabiyye*, Esad Efendi: 1223, s. 12a-18a; *Terceme-i Şerh-i Risaletü'l-Vehhabiyye*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, no. NECTY 2158, s. 38b-55b.

32 *Terceme-i Şerh-i Risaletü'l-Vehhabiyye*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, no. NECTY 2158, s. 39b-43b.

33 Mütercim Ahmed Asım Efendi, *Asım Efendi Tarihi*, I, s. 52-56.

34 *Tarih-i Cevdet*, VI, s. 123.

“Evvelki meseleleri iman-ı muteber-i şer’iden amel cüz’dür hatta bir kimesne salat-ı vaktiyye ve zekat-ı havl gibi feraizden bir farizayı vaktten mine’l-evkat terk etse ve terki alâ vechi’l-inkar olmayıp tekasül ve tehavünden naşi dahi olsa ol kimesne kafirdir, ahz-ı malı ve iraka-i demi helaldir.³⁵ Mesele-i saniye-i havaric-i vehhabiye budur ki Allah tealadan gayrıya istimdad ve istişfa için dua caiz değildir.³⁶ Mesele-i saliseleri budur ki mekabirde bina ve türbe ve inşa-yı kubab ve künbed ve ikad-ı kanadil ve ana arz-ı sadakât ve nüzûrât ve ziyareti caiz değildir.³⁷

1815 yılından sonra yapıldığı anlaşılan bir diğer tercümede bu maddeler şöyle sıralanmıştır:

“Evvelki amel şer’de muteber imandan cüzdür, hatta bir kimesne vücut ve farziyetini inkar etmeyerek bir farzı tekasülen terk eylese, evkat-ı salavat-ı mefruzadan bir vakit namaz yahut bir senelik zekat gibi, ol kimesne kafir ve mal ve demi helaldir.³⁸ Mesele-i saniyeleri, enbiya ve evliyadan istimdad ve istişfa’ın adem-i cevazını hâvi olmuşdu.³⁹ Usul-i mesail-i selaseden üçüncüsü beş umuru müstemiledir: Evvelki bina-yı mekabir ve kubab inşa etmek, ikinci ikâdu’l-kanadil fi’l-mekabir, üçüncü mekabire sadakât ve nüzûr arz etmek, dördüncü ziyaret-i kubur, beşinci kanadil ve sirac ile mesacidi tezyin etmek.⁴⁰

Bu cümleler, dilde sadeliği benimseyen *Tarih-i Cevdet*’te daha yalın ifadelerle karşımıza çıkmaktadır:

“Evvelkisi budur ki Vehhabiler amel imandan cüzdür deyip mesela bir vakit namazı ve bir sene zekatı tekasülen terk eden kimesne kafir olarak demi heder ve malı helaldir deyu itikad ederler. İkincisi budur ki ervah-ı enbiya ve evliyadan istiane etmek gibi istimdad ve istişfa’ vechile Cenab-ı Hak’dan gayrıya dua eylemek şirktir derler. Üçüncü mesele türbeler bina ve üzerlerine kubbeler inşa ile içlerinde kandil yakmak ve anlara sadaka ve nezrlar arz etmek mugayir-i diyanet-i İslamiye idüğü davasından ibarettir.”⁴¹

35 *Terceme-i Şerh-i Risaletü’l-Vehhabiyye*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, no. NECTY 2158, s. 9b.

36 *Terceme-i Şerh-i Risaletü’l-Vehhabiyye*, s. 27b.

37 *Terceme-i Şerh-i Risaletü’l-Vehhabiyye*, s. 38b.

38 *Terceme-i Şerh-i Risaletü’l-Vehhabiyye*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, no. NECTY 5866, s. 2b.

39 *Terceme-i Şerh-i Risaletü’l-Vehhabiyye*, s. 23b.

40 *Terceme-i Şerh-i Risaletü’l-Vehhabiyye*, s. 29b.

41 *Tarih-i Cevdet*, VI, s. 123.

Tarih-i Cevdet'in Vehhabiliği ele alan kısımlarında bu risalenin konu ve örnekleriyle benzeştiği farklı bölümler de bulmak mümkündür. Ancak ulema için yazılan söz konusu risalenin konuları ilmî anlamda çok daha tafsilatlı bilgiler ve çok sayıda kaynaktan deliller sunarken, Cevdet Paşa eserinde Vehhabilik hakkında daha genel yargılar üzerinde durmuştur.⁴² Yine de risaledeki en kritik üç maddenin bu ifadelerle tekrar edilmesi Cevdet Paşa'nın yaklaşımını analiz etmeyi zorunlu kılmaktadır. Dahası, bu üç meselenin kaynağını söylememesi bir yana, yukarıda alıntılanan cümlelerden sonra henüz paragraf bitmemişken, Cevdet Paşa eski dönemdeki ulemayı bir kez daha eleştirip Meşihat'ta yapılan meşveret meclisinde bulunanların Vehhabilik hakkında şaşırtıcı derecede bilgisiz olduğunu yinelemiştir:

“Daha devr-i Hamid-i Hânide Şerif-i Mekke tarafından feryadnameler irsaliyle arzuhal olunmuş iken ol vakitten beri gereği gibi tahkik-i madde olunmayıp da hâlâ meclis-i meşveretde Vehhabiler mukaddema Dersaadet'te taassup yüzünden zuhur eden Kadızadelerle kıyas olunarak harici-i merkumun bu hâl u hareketi şüfefa-yı Mekke Zeydiyye mezhebinde olduklarından nâî onlara adâveti için midir yoksa başka manaya mı mebnîdir gibi ihtimalât-ı akliyye îrâd olunması câ-yi istiğrabdır.”⁴³

Ulemayı bu denli tenkit eden Cevdet Paşa'nın kendi eserinin değerini artırmak niyetiyle bu tavrı sergilediğini söylemek güçtür. Aksine Cevdet Paşa bazı bölümlerde kaynak olarak kullandığı eserleri söylemiş, hatta kendisinden önce Vehhabiliğe karşı yazılmış bazı reddiyeleri de sıralamıştır. Birtakım ulemanın isimlerini ve risalelerini zikreden Cevdet Paşa, seçtiği ulema üzerinden kendisinden önce kimlerin Vehhabilere karşı mücadele ettiğini de okuyucusuna haber vermektedir. Ancak bu seçimler, Cevdet Paşa'nın tenkit ettiği İstanbul merkezli

42 Risalede çok sayıda alimin görüşü ve kitap ismi kaynak olarak geçmektedir. Örneğin kabirlerde mum yakmakla ilgili Ataullah Efendi kimi alimlerin kerih gördüğünü aktardıktan sonra Abdülgani Nablusi'nin *Şerhu't-Tarika* isimli eserinde salih kişilerin kabirlerinde mum yakmanın caiz olduğunu okuduğunu fakat bu kitap elinde olmadığı için oradan nakil yapmadığını belirtmiştir. Müderriszade tercüme ederken Nablusi'nin eserine ulaştığını söyleyip ilgili kısmı eklemiştir. Bkz: *Terceme-i Şerh-i Risaletü'l-Vehhabiyye*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, no. NECTY 2158, s. 47a. Bir başka yerde ise risaledeki bazı bilgilerin Vehhabiliği teyid ettiği belirtilip bu fikre karşı her mevzuda reddiye amacı güdüldüğü söylenmiştir. Bkz. *Terceme-i Şerh-i Risaletü'l-Vehhabiyye*, s. 54b. Ancak *Tarih-i Cevdet* bu tür görüş farklılıklarına yer vermemiştir.

43 *Tarih-i Cevdet*, VI, s. 124.

ilim çevrelerinden değil, Muhammed bin Abdülvehhab'ın kardeşi Süleyman bin Abdülvehhab, Kabani Ahmed olarak bilinen Basralı Molla Ali veya Abdülvehhab el-Mekkî gibi taşradaki ulemeden yapılmıştır.⁴⁴

Vehhabilikle ilgili taşradaki ulemanın yazdığı reddiyeleri aktaran Cevdet Paşa'nın İstanbul'da yaygın olan bir risaleden haberdar olmaması söz konusu olamaz. Nitekim Alizade ve Ataullah Efendilerin risalesini kullanan Cevdet Paşa'nın bu risaleyi gizlediği ve böylece risalenin yazarlarını da eleştirdiği ulemaya dâhil ettiği aşıkardır. Cevdet Paşa, Vehhabilikle ilgili kısımların olduğu altıncı, yedinci ve sekizinci ciltlerde bu risaleden veya yazarlarının bu gayretinden bahsetmezken, dokuzuncu ciltte kısa bir bilgi olarak Alizade'nin Vehhabilikle ilgili risalesine Ataullah Efendi'nin şerh yazdığını belirtmiştir. Ancak bu bilgi Vehhabilikle ilgili bir bölümde değil, 1811 yılında vefat eden Ataullah Efendi o senenin vefeyat bilgileri sebebiyle anılırken zikredilmiştir.⁴⁵ Buna rağmen, dokuzuncu cilt daha geç dönemde yazıldığı için önceki ciltlerin yazıldığı süreçte Ataullah Efendi'nin risalesinin gözden kaçma ihtimali akla gelebilir. Fakat *Tarih-i Cevdet*'in tüm ciltleri 1309 (1891-1892) yılında “tertib-i cedid ikinci tab” olarak yeniden yayımlandığında Cevdet Paşa, Vehhabilik dahil pek çok konuda düzeltmeler yapmış,⁴⁶ ama söz konusu risaleyi ilk basımda olduğu gibi altıncı, yedinci ve sekizinci ciltlerde anmayıp sadece dokuzuncu ciltteki vefeyat bilgisinde ona yer vermeyi sürdürmüştür.

Örtbasın Nedeni

Cevdet Paşa neden Alizade ve Ataullah Efendilerin eserini örtbas etmiş olabilir? Bu, kendi eserinin kıymetini artırmak amacıyla yapılmış bir “intihal” miydi? Bu ihtimal, modern anlamdaki intihal sorununun o dönemde nasıl algılandığı hususu bir yana, *Tarih-i Cevdet*'teki diğer meselelerin nasıl ele alındığı incelenmeden öne sürülürse tekil bir örnek olarak kalacaktır. Bunun yerine, Cevdet Paşa'nın tutumunu Tanzimat öncesi yapıyı eleştirirken seçtiği bir konuya merkezdeki ulema tarafından nasıl kayıtsız kalındığını ispat etmek için yaptığı bir örtbas olarak görmek mümkündür. Zira Cevdet Paşa'nın eski ulemaya olan tenkitleri gerek *Tarih*'te gerekse *Tezakir*'de sıkça rastlanan bir durumdur. Özelde ise sadece Vehhabilik meselesine odaklanarak bu seçenek şöyle sınırlandırılabilir: Cevdet Paşa'nın

⁴⁴ *Tarih-i Cevdet*, VII, s. 183-184.

⁴⁵ *Tarih-i Cevdet*, IX, s. 245.

⁴⁶ *Tarih-i Cevdet*'in iki basımı arasındaki metin farklılıkları için bkz: Neumann, *Araç Tarih Amaç Tanzimat*, s. 64-85.

Nizam-ı Cedid ve Tanzimat muhalifi ulemaya olan “siyasi düşmanlığını” risalenin şârihi olan Ataullah Efendi özelinde göstermesi.⁴⁷

Cevdet Paşa açısından Ataullah Efendi’nin Tanzimat öncesi ulema içinde farklı bir konumu vardı. Paşa’nın tenkitlerinde 1802’de Vehhabilikle ilgili gerçekleştiren meşveret meclislerindeki ulemayı sıkça zikrettiği gözlerden kaçmamalıdır. Ataullah Efendi de o meclisteydi fakat Cevdet Paşa onu toplantılarda oldukça bilgisiz ve Vehhabi hareketinden habersiz olarak göstermiştir. Örneğin bir istişare sırasında Ataullah Efendi’nin Kerbela saldırısı nedeniyle Vehhabilerin düşmanı olan İranlılara Necid’e doğru sınırdan geçip savaşmasına izin verilmesini önerdiği, ancak meclisteki bir kişinin ona bu durumun Bağdat için daha büyük tehdit oluşturacağını açıkladığı anlatılır. Cevdet Paşa cahilce bir teklif olarak aktardığı bu anekdotun üzerine “Ataullah Efendi ‘ya! orası malumum değil idi’ deyip sesini kesti” diye söyler.⁴⁸ Yaklaşık üç sene Mekke’de kadı olarak görev yapan Ataullah Efendi’nin böyle bir teklifin sahibi olup olmadığı bilinmese de, Cevdet Paşa’nın gözünde öyleydi.

Cevdet Paşa’nın Ataullah Efendi’ye olan bu sert üslubunun sebeplerini tespit için ayrıntılara bakıldığında, bunun Ataullah Efendi’nin şeyhülislamlığı döneminde siyasetteki etkisinden kaynaklandığı görülür. Zira Ataullah Efendi, Meşihat’ta bulunduğu sürede, 1807’de bir ayaklanma ile III. Selim’i tahttan indiren Kabakçı İsyanı’nın önde gelen iki isminden biriydi.⁴⁹ Fakat onun isyandaki rolü hakkında dönemin tarihçileri tarafından farklı görüşler öne sürülmüştür. Ahmed Asım Efendi gibi kimileri Ataullah Efendi’nin bu isyanda rızasının olmadığını belirtmiş, Tüfengci başı Arif Efendi gibi isimler onun isyandaki rolü hakkında tereddüt ederek sessiz kalmış, Mustafa Necib Efendi gibi isimlerse Ataullah Efendi’nin isyanın azmettiricilerinden olduğunu söylemiştir. Hatta isyandaki suçu sebebiyle onu “hadimüş-şeriat” (şeriat yıkıcısı), müfti yerine “muhti” (hata eden), şeyhülislam yerine “şerr-i İslam” şeklinde tanıtanlar da olmuştur.⁵⁰ Ahmed Cevdet Paşa

47 Schmitt’in Siyasal Kavramı’nda belirttiği dost ve düşman algısından yola çıkarak, Cevdet Paşa’nın Tanzimat öncesi ulemayı ve özelde Ataullah Efendi’yi şahsi (*inimicus*) değil siyasi bir düşman (*hostis*) olarak gördüğünü belirtmek gerekir. Bkz: Carl Schmitt, *Siyasal Kavramı*, çev. Ece Göztepe (İstanbul: Metis Yayınları, 2006).

48 *Tarih-i Cevdet*, VII, s. 232.

49 Kemal Beydilli, “Kabakçı İsyanı”, *DİA*, 2001, XXIV, s. 8.

50 Ataullah Efendi’nin isyandaki tutumu ve isyan sonrasında Nizam-ı Cedid elitinin akrabası olan müderrisleri ilmiyeden silmesi gibi uygulamaları hakkındaki tartışmalar için bkz: Aysel Yıldız, “Şeyhülislam Şerifzade Mehmed Atâullah Efendi, III. Selim ve Vak’a-i Selimiye”,

da Ataullah Efendi'yi suçlu gören tarihçilerdendi. Nizam-ı Cedid reformlarının mimarı olan Sultan Selim'i tahttan indirmek için fetva veren Ataullah Efendi, Cevdet Paşa'nın gözünde askerî reformların önündeki en büyük engellerden biri ve bu başarısızlığın ana sorumlusu olmuştur.⁵¹ Bu nedenle Cevdet Paşa, Ataullah Efendi'yi III. Selim'in baş düşmanı olarak tanıtır,⁵² Tanzimat döneminde pek çok kişinin yenilikçiliğin lideri olarak hayranlıkla andığı Sultan Selim'e karşıtlığından dolayı ona öfke duyar.⁵³ Paşa'nın Ataullah Efendi'ye öfkesini *Tarih*'in muhtelif bölümlerinde de görmek mümkündür. Mesela Osmanlı'da ulema idam edilme-yen ayrıcalıklı bir sınıf sayılırken,⁵⁴ Cevdet Paşa, Ataullah Efendi'nin Kabakçı İsyanı'ndaki rolü nedeniyle öldürülmesi gerektiğini şu ifadelerle dile getirmiştir:

“Sultan Selim eğer Musa Paşa'nın boynunu urup ve Ataullah Efendi'nin dahi sarı-ğını boğazına geçirip kendi dahi işinin başına geçip de Nizam-ı Cedid askerinin şeciâne i'mal ve istihdamına kıyam etmiş olsaydı bütün âsileri te'dib ve terbiye ... edebilirdi.”⁵⁵

Ayrıca Cevdet Paşa, eserde Ataullah Efendi'yi kötüleyen bir üslup ve aşağı-layıcı ifadelerle anlatmaktadır. Ona göre Ataullah Efendi aşırı derecede riyakâr, “taraf-ı saltanata Nizam-ı Cedid taraftarı görünmekle beraber efkâr-ı atika

Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e: III. Selim ve Dönemi, ed. Seyfi Kenan (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), s. 529-564.

51 Cevdet Paşa'nın III. Selim'in tahttan indirilmesine ilişkin kayıtlarının analizi için bkz: Neumann, *Araç Tarih Amaç Tanzimat*, s. 104-132. Askerî reformlar karşısında müdâfi ve muhalif ulemanın tutumları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Yüksel Çelik, “Nizam-ı Cedid'in Niteliği ve III. Selim ile II. Mahmud Devri Askerî Reformlarına Dair Tespitler (1789-1839)”, *Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e: III. Selim ve Dönemi*, ed. Seyfi Kenan (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), s. 565-590.

52 *Tarih-i Cevdet*, VIII, s. 175.

53 Tanzimat sonrasında Sultan Selim'in nasıl algılandığı meselesi daha geniş bir çalışmada ele alınmaya muhtaçtır. Bu konuda II. Meşrutiyet'in akabinde yayımlanan Midhat Paşa'nın “*Tabsıra-ı İbret*” isimli eserinin girişindeki ithaf cümlesi önemli bir örnektir. Paşanın oğlu Ali Haydar Midhat tarafından neşredilen kitap III. Selim'in resmiyle birlikte şu ifadelere yer vermektedir: “*Bütün varlığını vatan ve milletinin teâli ve teceddüdüne hasr eylediği için şehid edilen Sultan Selim-i Salis'in hatıra-i bülendine, yine o maksad-ı necibin tâkibi uğrunda şehid olan pederim Midhat Paşa'nın şu eserini ithaf ediyorum.*” Midhat Paşa, *Tabsıra-ı İbret: Hayat-ı Siyasiyesi, Hidematı, Menfa Hayatı* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1325), s. ii-iii.

54 Neumann, *Araç Tarih Amaç Tanzimat*, s. 102.

55 *Tarih-i Cevdet*, VIII, s. 160.

ashabının yanında dahi cübbe-i riyaya bürünen” ve her kesime onlardanmış gibi görünen ikiyüzlü bir kişiydi.⁵⁶ Bu ifadeler Cevdet Paşa’nın bahsi geçen risaleyi örtbas etme sebebinin onun siyaseten düşman gördüğü Ataullah Efendi’ye olan kızgınlığında, kısacası Ataullah Efendi’nin “efkâr-ı atika ashâbı”ndan olmasında aramak gerektiğini göstermektedir.

Örtbasın Literatüre Etkisi

Söz konusu risalenin örtbas edilme nedenlerinden daha açık bir şekilde, Cevdet Paşa’nın bu tutumu ilk dönem Osmanlı-Vehhabi ilişkisine dair literatürü doğrudan etkilemiştir. Bu etki Cevdet Paşa’dan hemen sonra Vehhabilik hakkındaki metinler kaleme alan Osmanlı aydınlarından itibaren görülmektedir. Örneğin Cevdet Paşa’dan sonra Vehhabilik hakkında en ayrıntılı bilgileri sunan Eyüp Sabri Paşa *Mir’âtü’l-Haremeyn*’de söz konusu risalenin girişinde aktarılan, Alizade Efendi’nin bizzat şahit olduğu, 1796’da Mekke’de Vehhabilerle Sünni ulema arasındaki tartışmadan bahsetmiş ve üstüne üstlük yukarıda alıntılanan üç temel maddeyi benzer ifadelerle tekrarlamıştır.⁵⁷ Fakat ne bu risaleyi zikretmiş ne de yazarı ve şârihi hakkında bir şey söylemiştir. Bunda Eyüp Sabri Paşa’nın eseri üzerine takriz yazan Ahmed Cevdet Paşa’nın bir müdahalesi olup olmadığı ise bir diğer merak konusudur.⁵⁸

Modern literatürde ise Cevdet Paşa’nın yargısını tasdik ederek argüman oluşturan iki çalışmayı örnek vermek yeterli olacaktır. Çalışmasında ulaştığı sonucu “Osmanlı mütefekkirlerinin Vehhâbilik telakkisi Ahmed Cevdet Paşa’nın *Tarih-i Cevdet*’ine dayanır” cümlesiyle özetleyen Fatih Şeker’e göre “Osmanlı Devleti’nde söz konusu hareketi büyük bir vukûfiyetle ele alıp değerlendiren yegâne isim Cevdet Paşa’dır.” Cevdet Paşa haricinde Vehhabilik hakkında metin kaleme almış herkesi paşayı aşamayan, onun ancak takipçisi ve tekrarlayıcısı olarak tanımlayan Şeker, Vehhabilik hakkında farklı bir duruş gösteren Hüseyin Kazım Kadri’yi Cevdet Paşa’yla “hesaplaşan” biri olarak nitelemiştir. Ama nihayetinde Vehhabiliğin “siyasi mesele olduğunu itiraf etmekten kaçınmadığı” için “Osmanlı Vehhâbilik tasavvuruna isyan eder bir görüntü veren Hüseyin Kazım da neticede Vehhâbilik meselesinde Osmanlı ikliminin ufkunu ve istikametini tayin eden ismin Cevdet Paşa olduğunu ikrar etmek mecburiyetinde kalmıştır” diye özetlemiştir. Ayrıca

⁵⁶ *Tarih-i Cevdet*, VIII, s. 70.

⁵⁷ Eyüp Sabri Paşa, *Mir’âtü’l-Haremeyn*, III (Konstantiniyye: Bahriye Matbaası, 1306), s. 110-115.

⁵⁸ Azmi Özcan, “Eyüp Sabri Paşa”, *DİA*, 1995, XII, s. 8-9.

Şeker, Paşa'nın önceki ulemayı Vehhabilige karşı kayıtsızlıkla suçlamasını tekrar ederek, bu durumu "hiç şüphesiz siyasi kariyerinin de arka planını oluşturan ilmiye tarikından gelmesi Cevdet Paşa'nın ulemanın vaziyetine ilişkin tespit, sorgulama ve tenkidlerini daha bir ehemmiyetli kılmaktadır" şeklinde yorumlamıştır.⁵⁹

Cevdet Paşa'ya dayandırarak bu kabulü aynen tekrar eden bir başka araştırmacı Selda Güner ise Osmanlı-Vehhabi ilişkilerini incelediği çalışmasında Vehhabi meselesinin niçin sadece siyasi tarih bağlamında ele alınabileceğini "medresenin imzasını taşıyan bir metnin olmayışı"na bağlayarak şu cümlelerle açıklamaktadır: "Vehhâbiliğin dinî içeriğine karşı Osmanlı ulemasının ilgisiz kaldığı veya geleneksel kayıtsızlığını sürdürdüğü görülmektedir. Zira Vehhâbiliğe ilişkin medresenin imzasını taşıyan bir metin yoktur. Bu durumda Vehhâbî meselesi mecburen ve sadece devletin kıyam-tenkil siyaseti içinde değerlendirilmek durumundadır."⁶⁰

Bu iki örneğin haricinde, Cevdet Paşa'ya atıf yaparak ondan önce Vehhabilik hakkında ulemanın kayıtsız kaldığını tekrar eden çok sayıda kitap, makale ve tez görmek mümkündür.

Sonuç

Tanzimat öncesi ulemanın Vehhabilik konusunda cahil veya kayıtsız olmadığını, Alizade ve Ataullah Efendilerin çok defa istinsah edilen Vehhabilik risalesi açıkça göstermektedir. Cevdet Paşa'nın anlattığının aksine, ulema Vehhabilik karşısında ilgisiz değildi ve Vehhabi sorununun büyümesinin yegâne sorumlusu olmamıştı. Vehhabilerin fikriyatına dair dönemin üst düzey uleması bu kapsamlı risaleyi yazmış ve uzun bir süre ilmiye bu eserden faydalanmıştı. Söz konusu risalenin sadece İstanbul'daki ulema ve devlet adamlarına yönelik istinsah edilmiş olmasını ise Vehhâbiliğin ilk dönemde bölgesel bir sorun olarak algılanması ve bu nedenle İstanbul'daki ulemadan Necid merkezli bir hareketin yayılmasını önlemek için mücadele etmesinin beklenmemesi olarak açıklamak mümkündür.

Vehhâbiliğin ortaya çıktığı bölgeden aylarca uzak bir mesafede bulunan İstanbul'da ulemanın bu harekete doğrudan tepki vermesi, ancak Cevdet Paşa'nın söz konusu eserini yazdığı dönemde mümkün olabildi. Zira Vehhabi hareketi Cevdet Paşa'nın eleştirdiği ulemanın yaşadığı yıllarda değil, kendi yaşadığı dönemde Osmanlı devleti için küresel bir tehdit hâline gelmiştir. Siyasi ve askeri

59 Fatih M. Şeker, "Vehhâbiliğin Osmanlı Mütefekkirleri Üzerindeki Akisleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, V/21 (2012), s. 329-358; Şeker, *Osmanlılar ve Vehhabilik*.

60 Güner, *Osmanlı Arabistanı'nda Kıyam ve Tenkil*, s. 244.

gücünün kaybolmasına rağmen ulaşım ve iletişim imkanlarının artmasıyla birlikte Vehhabilik Osmanlı topraklarında gerek seyahat eden kişiler gerekse matbu kitaplar vesilesiyle yaygınlaşmaya başlamıştır.⁶¹ Fakat ulaşım ve iletişim devriminden önce Vehhabilik yerel bir mesele olarak kalmıştı. Bu yüzden on dokuzuncu yüzyılın başında, buhar ve matbuat çağından önce, Vehhabiliği yalnızca bu harekete yakın bölgelerde bulunan kişiler ayrıntılı olarak biliyorlardı. Bu bağlamda bahsedilen risalenin yazarı ve şârihi iki âlimin, Alizade Nureddin ve Ataullah Mehmed'in, Mekke'de kadılık yaptığını belirtmek gerekir. Onların meseleye doğrudan tanıklığı söz konusu risaleyi meydana getirmiş ve İstanbul'daki ulema ve devlet adamlarının Vehhabilik telakkisine yön vermiştir. Cevdet Paşa'ya kadarki süreçte çok sayıda vakanüvis ve ulemanın faydalandığı bu risalenin varlığı, Vehhabilik hakkında yazılar kaleme alan Osmanlı ulema, devlet adamı ve münevverlerinin sayısının arttığı buhar ve matbuat çağında Cevdet Paşa'nın etkisiyle unutulmaya yüz tutmuştur. Bu dönemde Cevdet Paşa'nın Tanzimat öncesi ulemayı sert bir şekilde tenkit etmesi, onun siyasi ve ilmî nüfuzuyla birleşince, hem kendisini Vehhabilikle mücadelede merkezî bir konuma taşımış hem de onun söz konusu risaleye karşı tutumu Vehhabilikle ilgili literatürün ulaştığı sonuçları doğrudan etkilemiştir.

61 Konu hakkında ayrıntılı bilgi için: Ömer Koçyigit, "The Travel of Ideas in the Age of Steam and Print: The Ottoman Caliphate versus Wahhabism and Mahdism" (Doktora Tezi), Leiden Üniversitesi, 2020.

Efkâr-ı Atıkaya Husumet: Ahmed Cevdet Paşa'nın Örtbas Ettiği Bir Vehhabilik Risalesi

Öz ■ Bu makale Osmanlı-Vehhabi ilişkileri hakkında yaygın bir kanaatin kaynağını, nedenlerini ve sonuçlarını incelemektedir. Bu kanaate göre Osmanlı merkez uleması Hicaz'ı işgal etmelerine rağmen Vehhabiler hakkında ilgisiz kalmış, önemsemedikleri bu meselenin çözümünü devlet adamlarına bırakmıştır. Bu iddia ilk olarak Ahmed Cevdet Paşa'nın 1870'lerde kaleme aldığı *Tarih-i Cevdet*'te ortaya konmuş ve kendisinden sonra pek çok kişi tarafından tekrar edilmiştir. Böylece Cevdet Paşa Osmanlı'da Vehhabilik telakkisine yön veren, bu konuyu etraflıca ele alan ilk kişi olarak kabul edilmiştir. Oysa İstanbul'da erken dönemde Cevdet Paşa'nın eleştirdiği ulema tarafından yazılan, çoğaltılan ve yaygın olarak kullanılan bir Vehhabilik risalesi vardı. Üstelik Cevdet Paşa bu risaledeki bilgileri kitabında kullanmış fakat eserden bahsetmeyip dönemin ulemasının Vehhabiliğe kayıtsız kaldığını yinelemiştir. Paşanın yaklaşımını ele alan bu makale, onun bu tavrının söz konusu risalenin şârihi olan dönemin şeyhülislamı Ataullah Efendi'ye olan siyasi husumetinden kaynaklandığını iddia etmektedir. Zira Nizam-ı Cedid'in padişahı Sultan III. Selim'i tahttan indiren Ataullah Efendi, Cevdet Paşa'nın gözünde "efkâr-ı atika" sahibi birisiydi. Tanzimat'ın savunucusu olan Cevdet Paşa'nın eski devir ulemasını tenkit edip Ataullah Efendi'nin risalesini gizlemesi ise Osmanlı-Vehhabilik literatürünü doğrudan şekillendirmiştir.

Anahtar kelimeler: Vehhabilik, Ulema, Ahmed Cevdet Paşa, Ataullah Efendi, Tanzimat, Nizam-ı Cedid.

Kaynaklar

BOA, Ali Emiri Sultan Selim III (AE.SSLM.III), 164-9860.

BOA, Cevdet-Adliye (C.ADL.), 36-2158.

Ataullah Efendi: *Şerhu Risaleti'l-Reddi alel-Vehhabiyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, no. 2054.

Ataullah Efendi: *Şerhu Risaleti'l-Reddi alel-Vehhabiyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, no. 1223.

Ataullah Efendi: *Şerhu Risaleti'l-Reddi alel-Vehhabiyye*, Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, no. 3980-XIV.

Takvimü't-Tâdil Tercümesi, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, no. NECTY 5866.

Terceme-i Şerh-i Risaleti'l-Vehhabiyye, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, no. NECTY 2158.

Terceme-i Şerh-i Risaleti'l-Vehhabiyye, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, no. NECTY 5865.

Terceme-i Şerh-i Risaletül-Vehhabîyye, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, no. NECTY 5867.

Tercümetül-Ecvibeti'l-Hadiye fi'r-Reddi alel-Havaricü'l-Vehhabîyye, Tavşanlı Zeytinoğlu Halk Kütüphanesi, no. 199.

Trabzonî Mehmed Efendi: *Sârimu'l-Vâridât*, Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye, no. 1041.

Ahmed Cevdet Paşa: *Tarih-i Cevdet*, 12 Cilt, Dersaadet: Matbaa-i Osmaniyye 1309.

Akpınar, Cemil: “Hayati Ahmed Efendi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XVII, 1998, s. 14-15.

Benli, Ali: “Trabzonî, Mehmed”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXI, 2012, s. 304-305.

Beydilli, Kemal: “Kabakçı İsyanı”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXVI, 2001, s. 8.

Bursalı Mehmed Tahir: *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul: Matbaa-i Amire 1342.

Cabi Ömer Efendi: *Cabi Tarihi: (Tarih-i Sultan Selim-i Salis ve Mahmud-ı Sani)*, *Tahlil ve Tenkidli Metin*, haz. Mehmed Ali Beyhan, Ankara: Türk Tarih Kurumu 2003.

Ceyhan, Abdullah: “Gedizli Mehmed Efendi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XIII, 1996, s. 550-551.

Çelik, Yüksel: “Nizam-ı Cedid’in Niteliği ve III. Selim ile II. Mahmud Devri Askerî Reformlarına Dair Tespitler (1789-1839)”, Seyfi Kenan (ed.), *Nizâm-ı Kadîm’den Nizâm-ı Cedîd’e: III. Selim ve Dönemi/Selim III and His Era from Ancien Régime to New Order*, İstanbul: İSAM Yayınları 2010, s. 565-590.

Eyüp Sabri Paşa: *Mir’atü'l-Haremeyn*, Konstantiniyye: Bahriye Matbaası 1306.

Güner, Selda: *Osmanlı Arabistanı’nda Kıyam ve Tenkil: Vehhabî-Suûdiler (1744-1819)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 2012.

İlgürel, Mücteba: “Vasıf Ahmed Efendi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXII, 2012, s. 535-537.

İpşirli, Mehmet: “Ataullah Mehmed Efendi, Topal”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, IV, 1991, s. 47.

İzgöer, Ahmet Zeki ve İsmail Kara (haz.), *Cevdet Paşa’nın Lâyiha-ları: Devlet Din Islahat Hukuk Maarif*, İstanbul: Dergah Yayınları 2021.

Kırmızı, Abdulhamit: “Şer’an Olamadığı Halde Kanunen ve Nizamen: Osmanlı Uleması ve Tanzimat”, *Sahn-ı Semân’dan Dârülfünûn’a: XIX. Yüzyıl Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası*, ed. Ahmet Hamdi Furat, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları 2021, s. 31-71.

Koçyiğit, Ömer: *The Travel of Ideas in the Age of Steam and Print: The Ottoman Caliphate versus Wahhabism and Mahdism* (Doktora Tezi), Leiden Üniversitesi: LIAS, 2020.

- Kurşun, Zekeriya: *Necid ve Ahsâ'da Osmanlı Hakimiyeti: Vehhabi Hareketi ve Suud Devleti'nin Ortaya Çıkışı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu 1998.
- Masters, Bruce: *The Arabs of the Ottoman Empire, 1516- 1918: A Social and Cultural History*, Cambridge: Cambridge University Press 2013.
- Mehmed Süreyya: *Sicill-i Osmanî*, haz. Nuri Akbayan ve Seyit Ali Kahraman, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 1996.
- Midhat Paşa: *Tabsıra-ı İbret: Hayat-ı Siyasiyesi, Hidematı, Menfa Hayatı*, İstanbul: Hilal Matbaası 1325.
- Mütercim Ahmed Asım Efendi: *Asım Efendi Tarihi (Osmanlı Tarihi: 1218-1224/1804-1809)*, haz. Ziya Yılmaz, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı 2015.
- Neumann, Christoph K.: *Araç Tarih Amaç Tanzimat: Tarih-i Cevdet'in Siyasi Anlamı*, çev. Meltem Arun, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 1999.
- Özcan, Azmi: "Eyüp Sabri Paşa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XII, 1995, s. 8-9.
- Schmitt, Carl: *Siyasal Kavramı*, çev. Ece Göztepe, İstanbul: Metis Yayınları 2006.
- Şanizade: *Şanizade Tarihi*, İstanbul: Ceride-i Havadis 1284.
- Şeker, Fatih M.: "Vehhabiliğin Osmanlı Mütefekkirleri Üzerindeki Akisleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, V/21 (2012), s. 329-358.
- Şeker, Fatih M.: *Osmanlılar ve Vehhabilik*, İstanbul: Dergah Yayınları 2016.
- Yıldız, Aysel: "Şeyhülislam Şerifzade Mehmed Atâullah Efendi, III. Selim ve Vak'a-i Selimiye", *Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e: III. Selim ve Dönemi/Selim III and His Era from Ancien Régime to New Order*, ed. Seyfi Kenan, İstanbul: İSAM Yayınları 2010, s. 529-564.

EK: Alizade Nureddin ve Ataullah Mehmed Efendi'ye âit
Risâletü'r-redd ale'l-Vehbâbiyye Eserinin Nüshalarından Örnekler

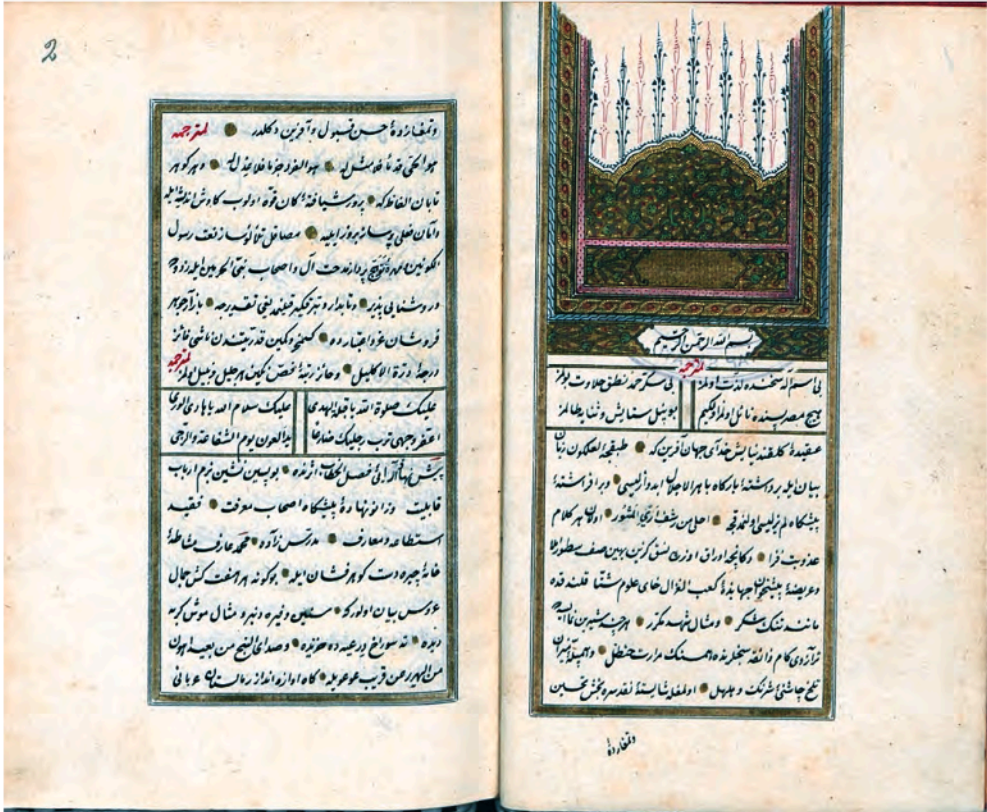
İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, no. NECTY 2158.

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, no. NECTY 5865.

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, no. NECTY 5866.

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, no. NECTY 5867.

Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, no. 2054.

Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, no. 3980-XIV.

Tavşanlı Zeytinoğlu Halk Kütüphanesi, no. 199.